

**“ושרשי בשני נופים שונים”
זהות ומשברי זהות בספרות העברית**

יעל אראלי

מאמר זה עוסק בתופעה הספרותית אשר כונתה על ידי המשורר ניצול השואה, איתמר יעוז-קסט, “דו-שורש”.¹ משוררים וסופרים שעלו מארצות אירופה מבטאים ביצירתם את הוויית הזהות הכפולה: השייכות לארץ הולדתם, מחד גיסא ולארץ מולדתם – ארץ ישראל, מאידך גיסא. חוויה אנושית ואמנותית זו קיבלה גוון ייחודי לאחר השואה, כאשר יוצרים ניצולי שואה מצאו את עצמם בעימות בין שתי התרבויות וכתוצאה מכך של שתי הזהויות, זו האירופאית מול זו היהודית והארץ-ישראלית. קשיי ההשתלבות התרבותיים, הלשוניים, הפיזיים והמשפחתיים מקבלים מבע אמנותי ביצירות אלו ומשקפים חוויה אישית שיש לה משמעות לאומית, ובמידה רבה גם אוניברסלית כהווייה של משברי זהות כתוצאה מהגירה וממעברים.

להלן אדון במתח האמביוולנטי כלפי “שתי המולדות” ו”כפל הנופים” ביצירותיהם של היוצרים האלה: חיים נחמן ביאליק, לאה גולדברג, אורי צבי גרינברג, איתמר יעוז קסט, בן ציון תומר, יהודית הנדל ואהרון אפלפלד. לפני שנעמוד על עיצוב הזהות המשברית והזהות הכפולה בראי הספרות, יש להתייחס תחילה למרכיבי הזהות. בחרתי להתייחס לכך דרך נקודת מוצא תאורטית הנשענת על התאוריה ועל המחקר העוסקים ב”תודעת מקום” (place experience) – מושא מחקר פנומנולוגי המבטא את מערכות הזיקות והקשרים שבין אדם לסביבתו על רקע המרחב הגאוגרפי והתרבותי (היסטוריה, מורשת,

1 איתמר יעוז-קסט, 7 במות יחיד – מהווייה דו-שורשית עד הווייה אמונית-דתית על רקע השלכות השואה: מסות אישיות, 1974–2002, [תל-אביב]: עקד, 2003.

שפה) והמרחב האנושי של המקום. תשתית זו תבהיר את מרכזיותו של מושג המקום ותפיסת המרחב בהבניית זהות, וכל שכן בהיבט המשברי שלה.² במונחים תפיסתיים האדם והמקום נפרדים, אולם בחוויה האנושית, בתפיסת האדם את עצמו בתוך הסובב אותו, האדם והמקום מזינים זה את זה ומשפיעים זה על זה. במילים אחרות, לאדם יש דימוי מנטלי-נפשי של המקום שבו הוא נמצא. האדם ודימוי המקום נמצאים באינטראקציה מתמדת.³ הראייה הפנומנולוגית ביצירת אסכולת הגאוגרפיה ההומניסטית, אשר בבסיסה עומד הרצון להתחקות אחר הזיקה שבין הממדים האנושיים שבעולם ובין הסביבות הפיזיות שבהן האדם חי ופועל, באה לידי ביטוי. על פי גישה זו האדם הוא העומד במרכז ומושג התעניינותו של החוקר הוא ניסיון החיים שלו.⁴ במקום המרחב הכללי הגלובלי ניסתה הגאוגרפיה ההומניסטית למצוא את המיוחד ואת הסובייקטיבי שבכל סביבה ולעסוק במערכת היחסים וההשפעות ההדדיות שבין האנושי לפיזי. בהתאם לכך, הגדרת המושג "מקום" (place), על פי הגאוגרפיה ההומניסטית, כוללת מרכיבים פיזיים, תרבותיים ומנטליים. מעבר להיות המקום מערכת של אינטראקציות מרחביות המושפעות מאלמנטים היסטוריים ותרבותיים, למקומות יש משמעות הנבנית על ידי האמונות והרגשות של האדם כלפיהם. ההתייחסות האנושית למרחב היא זו שהופכת את העולם מאי מקום למקום, כלומר ממרחב נטול משמעות סובייקטיבית לאדם, למרחב שנטען במשמעויות, ברגשות ובמחשבות והופך ל"מקום". הגאוגרפים ההומניסטיים האמינו כי על ידי הטמעת המושגים הללו יוכלו לסייע בשינוי התפיסות המנחות את הארכיטקטים, מתכנני הערים וכל מי שקשור לעיצוב סביבתו ותרבותו של האדם, שכן יש להבין את המקום כתופעה (פנומן) התנסותית רבת פנים ורבת ממדים.

2 סקירה תאורטית זו מבוססת על ממצאי עבודת הדוקטור שלי: "בין 'אדם' ל'מקום': חברון כסמל תרבותי במקורות ובסיפורת העברית מימי הביניים ואילך", אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ז.

3 Edward Relph, *Place and Placelessness*, London: Pion 1976, p. 56
מגדיר דימוי כתמונה מנטלית שהיא תוצאה של חוויות, זיכרונות ותחושות מיידיות. דימוי המקום איננו התרשמות ריאליסטית סלקטיבית של מציאות ריאלית, אלא פרשנויות אינטנציונליות של מה שהאדם מאמין שהוא המקום בעיניו.

4 החוקרים משתמשים במילה experience במונח של התנסות תודעתית-חוויה. כנגזרת מכך מושא המחקר יכונה תודעת מקום: place experience.

הגאוגרפים ההומניסטיים טבעו מספר מושגים שעליהם נשענת תפיסתם. הראשון הוא האופי של המקום, רוח המקום המכונה במחקר בכינויים האלה: sense of place, spirit of place, genius loci. לכל מקום יש "אופי" מסוים שיכול להתקיים למרות שינויים עמוקים שחלו במרכיבי הזהות הבסיסיים של המקום. הקשר של יחידים ושל קבוצות אל המקום כמקור לביטחון ולזהות נהפך להתחייבות כלפיו.⁵

זהות המקום בנויה משלושה מרכיבים: סביבה פיזית, אדם ופעולה בתוך הסביבה הפיזית, כאשר יש קשר דיאלקטי בין מרכיבי הזהות המתמצה במילה התקשרות (attachment).⁶ ההתקשרות למקום תלויה באינטראקציות שבין הפרט לזולתו יותר מאשר ביחסיו לסביבתו הפיזית. על כן אנשים רבים "ירגישו בבית" (at home) כשהם נמצאים עם אנשים בעלי תחומי עניין משותפים בלי להתחשב במקום הפיזי שבו הם חיים.⁷ מצד שני עומדת השקפה איתנה נוספת והיא שחלקת האדמה שאותה חולקים האנשים וההתרחשויות שעליה הן הבונות את הרגשות האנושיים של מחויבות וזהות. נראה ששתי התפיסות חיות זו לצד זו ומזינות זו את זו.

כדי לעמוד על טיב הקשר עם המקום יצרו החוקרים היררכיה של רמות

5 Edward Relph, "Geographical experiences and being-in-the world: The Phenomenological Origins of Geography", David Seamon & Robert Mugerauer (eds.), *Dwelling, Place and Environment – Towards a Phenomenology of Person and World*, New York: Columbia Uni. Pr., 1985, pp.15–31.

6 רלף, שם, מעמיד את משמעות המקום על שלושה מרכיבים: סביבה פיזית, פעולות אנושיות ומשמעויות. ההגדרה של רלף מקבילה להגדרתו של מוריס מרלו-פונטי, פילוסוף צרפתי שהושפע מאוד ממייסד התפיסה הפנומנולוגית, אדמונד הוסרל. התייחסותו של מרלו-פונטי למושגי ה'מקום' וה'מרחב' מוזכרת בספרו של נתנון על הפנומנולוגיה של הוסרל ותלמידיו: *Edmund Husserl- Philosopher: Maurice Alexander Natanson, Phenomenology and the Social Sciences*, Evanston: Northwestern Uni. Pr., 1973, pp. 12–19.

7 מרלו פונטי מכנה את שלושת המרכיבים כך: הפיזיקלי (המקביל לסביבה הפיזית, בטרמינולוגיה של רלף), הויטאלי(מקביל לפעולות האנושיות, אצל רלף) והמנטלי (מקביל למשמעויות שנגזרות מהשילוב של שני המרכיבים הקודמים, כנ"ל).
זהו מושג מרכזי בתפיסה זו המייצג את מידת ההשתייכות הנפשית של אדם למקום שבו הוא חי. וראו להלן התייחסות למושג "פנימיות קיומית" (existential insideness). רלף, שם, מדרג שש רמות של מידת הקשר בין האדם לסביבתו וזו הרמה הגבוהה ביותר.

השתייכות והזדהות של האדם עם המקום. ברמה הגבוהה ביותר ניצבת תחושת הפנימיות הקיומית, (existential insideness). תחושה אותנטית זו של פנימיות קיומית היא הבסיס ליצירת מושג המקום הן אצל הסובייקט הן ביצירת זהות ציבורית קולקטיבית.

המקום הריאלי מוטמע בתוך התודעה האנושית דרך זיכרונות ומחשבות מודעות ואסוציאטיביות והופך להיות מקום פנימי. ההימצאות בו הופכת להתנסות המערבת את כל כוחות הגוף והנפש של האדם.⁸

ה"מקום" הוא למעשה מרחב שהאדם ממשמע אותו ומשליך עליו את הזיכרונות ואת המחשבות שלו ביחס אליו. כל מפגש כזה מחויב להיות בעל ממדים אנושיים מורכבים המכילים גם תחושות רגשיות וגם אסוציאציות קוגניטיביות. על כן, הרצון לעמוד על מאפייניו הייחודיים של המקום הצריכו שימוש במושג פנומנולוגי נוסף והוא המהות – האסנציה (essence of place). זהותו של מקום נוצרת ומתהווה לאורך השנים. זהו תהליך ארוך ומתמשך המתגוון ומשפיע על תפיסת האדם את המקום. מבין כל הגורמים המשפיעים על עיצוב תודעת המקום, הקהילה שחיה בו ממשמעת יותר מכל את המקום, כך שהמרכיב האנושי הופך למשמעותי יותר בהבנת מושג המקום מאשר המרכיב הגאו-פיזי. המקום הוא ביטוי לקהילה המחזיקה באמונות ובערכים משותפים ויש בין חבריה מעורבות אינטרפרסונלית. פריטי הנוף השונים מהווים סמלים בעבור הקהילה, והם ממשמעים את הקיום של חבריה. הסמלים והמשמעויות הנחוות של הנוף יוצרים את מה שמכנה אלדו ואן-אייק "תודעת מקום קולקטיבית" (a collectively conditioned place consciousness).⁹ תודעה זו יוצרת תהליך הדדי של איחוד זהויות בין המקום ובין אנשיו. מכאן, שלצורך הבניית מהות המקום יש צורך בהתכוונות האדם, כלומר בהפעלת האינטנציונליות כלפי המקום. התכוונות זו, בין אם היא מודעת ובין אם לא, היא זו המגדירה בתודעה האנושית מקומות מסוימים כמרכזיים בעבור האדם; היא זו המעוררת את האסוציאציות הנפשיות כלפי מקומות שבהם נולדנו וגדלנו, שבהם היינו וחוונו חוויות משמעותיות, וכן הלאה. אינטנציונליות זו מאפשרת לאדם לראות במקום מקור ויטאלי של זהות וביטחון אינדיבידואליים ותרבותיים.

8 רלף, שם.

9 רלף (לעיל הערה 3), עמ' 29–34.

בשונה מן הגאוגרפים ההומניסטיים המשתמשים בטקסט הספרותי כאמצעי לבחינת האופן שבו מתייחסים תושבי המקום אל מקום מגוריהם וסביבתו במונחים של התקשרות ושייכות, אני מבקשת, באמצעות שימוש בכלי ניתוח פואטיים-ספרותיים, לבחון כיצד מעברים מארץ אחת לאחרת או מנוף לנוף, ממרחב למרחב, מעברים המייצרים שינויים חברתיים כלכליים תרבותיים ואחרים, משפיעים על העיצוב הספרותי של תמת הזהות ביצירות מן הספרות העברית.

המושגים שהוצגו לעיל מהווים תשתית תאורטית לבחינת החוויה המתוארת ביצירות המעמידות במרכזן תמות של זהות כפולה, "דו-שורשית".

את המושג "דו-שורש" טבע המשורר ואיש הספרות איתמר יעוז-קסט, שנולד בשם פֶטֶר אָרווין קסט (Péter Ervin Keszt) בשנת 1934 בעיירה סארוואש (Szarvas) שבמחוז גֶקֶש בהונגריה (בדרום-מזרח הונגריה של ימינו) למשפחה יהודית-הונגרית. סבו מצד אביו, אלכסנדר קסט, היה סוחר עצים בעיירה סארוואש. מצד אמו הוא נצר לשושלת רבנים גדולה וידועה, שושלת זילברשטיין (הבולטים בשושלת זו הם שלמה, דוד וישעיהו, מראשי האורתודוקסיה ההונגרית).

יעוז-קסט נולד למשפחה שעברה תהליך של התבוללות. סבו מצד אמו, עוה"ד יוליוס אָזָה, האמין כי השתלבות בחברה ההונגרית הנוכרית היא הפתרון לבעיית היהודים, וכדי להקל על תהליך ההתבוללות הוא בחר בשם "אָזָה", שם בעל צליל הונגרי מובהק (שם זה עוברת על ידי המשורר ל"יעוז"). ההתבוללות לא הצילה את המשפחה בימי השואה. עוה"ד יוליוס אָזָה ורעייתו נרצחו באוסטריה באפריל 1945. אביו של המשורר, ד"ר בילא קסט, אמו ואחותו נשלחו יחד עמו למחנות הריכוז. הם היו במחנה הריכוז ברגן-בלזן, והשתחררו מרכבת מוות בלב גרמניה ב-13 באפריל 1945.¹⁰

¹⁰ על קורות חייו, ביוגרפיה ספרותית ורשימת היצירות, ראו בלקסיקון הספרות העברית: <http://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/00593.php> בלפור חקק, איתמר יעוז-קסט: מבשר הפלורליזם התרבותי, ירושלים יט (תשסג), עמ' 247–245.
כן ראו את מאמרה של ד"ר רבקה שאול בן צבי על הפואטיקה האמונית הייחודית של המשורר: [http://musaf-shabbat.com/2012/10/19/%d7%a9%d7%99%d7%a8%d7%94-%d7%a7%d7%95%d7%93%d7%9e%d7%aa-](http://musaf-shabbat.com/2012/10/19/%d7%a9%d7%99%d7%a8%d7%94-%d7%a7%d7%95%d7%93%d7%9e%d7%aa)

משפחת קסט עלתה לישראל בשנת 1951. באחד הראיונות שנערכו עמו אמר יעוז-קסט:

הייתה לי ילדות מוגנת עד שנת 1944 ואז חומות המגן נפלו בבת אחת. לא אפריזו אם אומר כי הצלתי הייתה בגדר נס. כמעט לא ידוע על מקרה נוסף שבו משפחה שלמה, אב, אם, ילדה וילד, שנכלאו במחנות ריכוז, שרדו את התופת ונותרו בחיים.

חוויה קשה זו עיצבה את חייו האישיים ואת מהלך התפתחותו האמנותית. בפתח מסה שכתב בשנת תשל"ט (1979) בשם "כאן ושם השסע הכפול להוויית הדו שורשיות בספרות הישראלית" הוא כותב כך:

כמה שנים דרושות לאדם שעבר תהליך של עקירה ושתיילה מחדש בגיל הנעורים כדי שיראה במודע את ימי עברו שניסה להדחיקם במשך שנים, כחומר הגלם העיקרי של עולם כתיבתו? לשון אחר: עד שיודה כי מהות הספרות המעסיקה אותו לעומק הינה ספרות של מהגרים בווריאציה ישראלית ייחודית שכן המדובר בספרות של "מהגרים הביתה"? לצורך תיאור המהות האמנותית שלו ושל בני דורו שחוו חוויות דומות הוא מגדיר את המושג "דו-שורש" כך:

שייכות תרבותית-נופית כפולה; שייכות שבהכרה לתרבות העברית, ובמקביל שייכות שבתת ההכרה לתרבות ארץ המוצא; ובעוד שהשייכות הראשונה היא בסימן המאבק הבלתי פוסק למען חיזוק השורשים בתוך ה"כאן", הרי שהשייכות השנייה והמודחקת עומדת בסימן של תהליך העקירה מ"שם" תוך סיבוך הקשר שבין שני השורשים כשעיתים מתגברים בהווייתו של היוצר הדו-שורשי האלמנטים מ"כאן" ועיתים משתלטים עליו האלמנטים מ"שם".¹¹

כפי שנסקר לעיל, זהותו של אדם מורכבת ממערכת הקשרים שבין הנוף הפיזי, הנוף האנושי והפעולות שהוא מבצע במרחב, המושפעות מן המטען החברתי, ההיסטורי, התרבותי והדתי שלו. בשלושת העשורים הראשונים של

%d7%9c%d7%94%d7%aa%d7%92%d7%9c%d7%95%d7%aa-
%d7%a8%d7%91%d7%a7%d7%94-%d7%a9%d7%90%d7%95%d7%9c-
/d7%91%d7%9f-%d7%a6%d7%91%d7%99

פורסם בעיתון מקור ראשון, מוסף שבת, ג' במרחשון תשע"ג (19.10.12).

יעוז-קסט (לעיל הערה 1), עמ' 41.

המאה העשרים עסקו היצירות הדו-שורשיות בהשוואה ובגעגוע לארץ ההולדת, לנוף המוכר, לבית ההורים ולכל העולם התרבותי והאמנותי שהושאר מאחור. כל זאת לצד השמחה על השיבה לארץ המולדת, הנתפסת כשיבה הביתה לא במובן האישי אלא הלאומי.

לאחר השואה קיבלה ההוויה הדו-שורשית ממד נוסף, עמוק ומשמעותי – תחושת הניתוק הכפוי מן העולם שהיה ואיננו, ופעמים רבות מלווה גם ברגש האשמה ובשאלה המנסרת: "מדוע אני שרדתי ומשפחתי לא". עם קום המדינה והעליות הגדולות גם מארצות המזרח התגוונה התופעה בהיבט של היוצרים שעלו מארצות אלו וביטאו את משבר העלייה, הקליטה וההשתלבות בחברה הישראלית-צברית הצעירה בפריזמה של עולים מארצות, שבהן חיו חברות מסורתיות-דתיות ובעלות מנטליות שונה לחלוטין מן ההוויה שבארץ.

יעוז-קסט מגדיר את קבוצת הסופרים הדו-שורשיים שהוא משתייך אליהם

כך:

חלק מדור ספרותי המשתייך מבחינה כרונולוגית ל"דור המדינה" (סוף שנות ה-50 ועד לראשית שנות ה-70). ליוצרים אלו מאחוריהם כברת דרך ספרותית של כעשרים שנות פעילות ספרותית ומהווים לפי הכרתם ישות נבדלת בתחום התרבות העברית בהיותם נמנים עם דור שצמיחתו ועיקר חינוכו בארצות חוץ ללא רקע עברי מבית ואשר עלה לאחר קום המדינה. חוויות התשתית של דור זה הן: מלחמת העולם השנייה ותוצאותיה, וחיפוש הדרך אל הזהות הישראלית.¹²

יש להדגיש כי המטוטלת הפנימית בנפש היוצר שבין ה"שם" ל"כאן" על אף היותה מהות עמוקה בעולמו אינה סימן לתלישות מן הקורה בסביבתו הישראלית. כפילות זו, לדעת יעוז-קסט, מאפשרת לו לחוש ביתר שאת את מצבה הנפשי של מרבית האוכלוסייה היהודית בארץ.

נעיין כעת במבחר יצירות ספרות עברית מתחילת המאה ה-20 המבטאות את ההוויה הדו-שורשית של היוצרים. ניתן לאתר יסודות מכוננים החוזרים ונחזרים בשירים השונים, כגון מוטיב העץ והציפור המתפקדים בשירים גם כסמלים, המעבר מלשון האם ללשון העברית, מראות ונופים, האקלים ואלמנטים נוספים.

ביאליק: "משוט במרחקים", "אל הציפור", "מאחורי השער"¹³

בשלושת השירים המוטיב המרכזי הוא הציפור הנדה בין ארצות, בין ארץ ההולדת לארץ המולדת. באופן כללי, זה הוא מוטיב מרכזי בשירת ביאליק. בשירים אלו הציפור היא בת דמותו או בת זוגו של האני – השר, ובהרחבה בת דמותה של כנסת ישראל כולה. קולו של הדובר בשיר מבקש להשמיע את קולה של האומה כולה. בשיר "אל הציפור" מבקש הדובר מן הציפור ששבה מארצות החום להיות שליחה ולתאר בפניו את מצבם של אחיו בציון. הוא שואל אם גם שם תרבינה התלאות. בכל בית נסקרת ארץ ישראל על נופיה ועל אתריה ממש כבמעוף הציפור. הניגוד בין יופייה של הארץ ובין מצבה העגום מחדד את תחושת חוסר האונים של הדובר: רק הציפור היא חופשית, רק היא יכולה לנווד ולנוע ממקום למקום, בשונה מיהודי הגלות ומיהודי הארץ גם יחד אשר נתונים במציאות קשה.

הציפור, שביכולתה לנווד ממקום למקום, מבטאת את שאיפת הדובר לעזוב את ערש מולדתו, ארץ הגלות הדוויה אשר בה מלאה כבר כוס התרעלה, ולהגיע אל הארץ המובטחת, ארץ הבחירה. בת יונים, היונה, היא סמלה של כנסת ישראל ככתוב בשיר השירים מספר פעמים:

"הנך יפה רעיתי הנך יפה עיניך יונים" (א, טו); "יונתי בחגוי הסלע, בסתר המדרגה הראיני את מראיך השמיעיני את קולך כי קולך ערב ומראיך נאוה" (ב, יד); "אני ישנה ולבי ער. קול דודי דופק פתחי לי אחתי רעיתי יונתי תמתי שראשי נמלא טל קוצותי רסיסי לילה" (ה, ב); וכן "אחת היא יונתי תמתי. אחת היא לאמה ברה היא ליולדתה; ראוה בנות ויאשרוה מלכות ופילגשים ויהללוה" (ו, ט).

היונה מלווה את הנער בדרכו לארץ הבחירה. אולם גם ניסיונו זה אינו צולח כיוון ש"מפתחי שבור והדלת נעולה". השיר "מאחורי השער" כשיר אלגורי מעלה

13 כיום ניתן למצוא את מרבית שירתו של ביאליק באתר "פרויקט בן יהודה" המשמר את מיטב הקלאסיקה העברית בתחומי השירה, הפרוזה והמסה העבריות: <http://benyehuda.org/bialik>

על "אל הציפור", ראו מאיר בוסק, "למקורות אל הציפור", הפועל הצעיר 40, תשכ"ט, עמ' 23–24; על מוטיב הציפור בשירת ביאליק בהתמקדות ב"אל הציפור", ראו דינה לויץ, "הסיפור החסידי – מפתח לגלגולי מוטיבים", מכללה ירושלים תשע"ג, עמ' 61–65; על הממד הפואטי הכפול בשיר "מאחורי השער", ראו זיוה שמיר, "שני מסעות לארץ-ישראל: על מחזור שיריו "העממי" של ביאליק ביידיש "ים לידער" ("שירי ים") ועל שירו "העממי" לילדים 'מאחורי השער', מורשת ישראל 4, תשס"ח, עמ' 87–99.

את שאלת הקיום היהודי במפנה המאה ה-20. המשך הקיום היהודי בגלות מתברר הן כנתיב שסופו התנוונות וכליה הן כסכנה פיזית ורוחנית לעם היהודי. ביאליק מעלה בשיר זה את השאלה לאן מועדות פניו של העם היהודי ואם בכלל יצליח לבנות חיים חדשים בארץ ישראל. השער, הסף מבטא את מצב הביניים, המצב הלימינלי שבין גלות לגאולה, כאשר הסיטואציה שבה מסתיים השיר היא ההתדפקות על השער הנעול וסימן השאלה המרחף כאשר לסיכויי הפתיחה של שער זה. ביאליק, משורר הגלות, משרטט בשירים אלו את דיוקן היהודי בן זמנו ואת המצב היהודי – מצב של חוסר אונים הצריך להוביל לפעולה דרמטית היסטורית שתשנה את פני ההיסטוריה של העם היהודי.

לאה גולדברג: "גלות", "אורן", "משירי ציון"¹⁴

עם הגעת העולים לארץ בעליות השנייה והשלישית מתחילה להיווצר הוויה ציונית-חלוצית חדשה בארץ ישראל. לאה גולדברג, העולה מליטא לארץ בשנות ה-30 לאחר לימודים מתקדמים וסיום דוקטורט בגרמניה, משקפת בשירתה את כפל הנופים וכאב שתי המולדות מתוך הדיאלקטיקה העולה בין תפיסת הגלות לתפיסת ארץ ישראל.¹⁵ האידיאולוגיה הציונית קידשה את מושג "שלילת הגלות", שברה את המבנה הבינארי מולדת/גלות והמירה אותו במודל חליפי: "מולדת (ארץ הולדת) וארץ יעודה".¹⁶ גולדברג נוקטת בשירה עמדה כפולה: התכוננות מן החוץ פנימה ומבפנים החוצה שיוצרת התייחסות אמביוולנטית ומורכבת כלפי המושגים "גלות" ו"מולדת". היא כואבת את הכאב של שתי המולדות. היא מתגעגעת לארץ הולדתה, על תרבותה העשירה שנשארה מאחור, על נופיה החקוקים בלבה ועל לשון השיר שהיא גם לשון הדיבור, השפה שלמדה מילדות. לאחר מלחמת העולם השנייה ספגה אירופה מהלומה עזה, ושאלת הקיום היהודי שבה קיבלה מענה החלטי אך כואב. לא רק זו אלא שגם מבחינה אמנותית

14 לאה גולדברג, מוקדם ומאוחר: מבחר שירים, 1931–1970, ספרית פועלים, בני ברק 2003.
 15 על ההיבטים הנוגעים בסוגיות עיצוב הזהות הדו-שורשית וכאב שתי המולדות ביצירתה של לאה גולדברג, ראו במחקרו המקיף של גדעון טיקוצקי, יצוג הנוף הארץ-ישראלי בשירת לאה גולדברג כזירת התמודדות עם מסכמות ספרותיות ואידיאולוגיות, ירושלים תשס"ז. הדיון בשיריה של גולדברג שלהלן מתבסס על אבחנותיו של טיקוצקי.
 16 אליעזר שביד, מולדת וארץ יעודה: ארץ-ישראל בהגות של עם ישראל, תל-אביב תשל"ט.

בחירתה של גולדברג לכתוב בעברית ולאמצה כשפת היצירה מבטאת את הכרעתה. בשיר "גלות" מתוארת עמדתה האמביוולנטית כלפי הגלות. בני דורה של גולדברג עזבו את העיירות ואת ההווי היהודי והלכו לרכוש השכלה בערים הגדולות, אך התאכזבו מהניסיון להתערות בתרבות האירופאית עקב התגברות האנטישמיות. דור זה, דור העליות השלישית עד החמישית ניסה להעתיק את רוח התרבות האירופאית מן ה"שם" ל"כאן" חרף המלחמה והרוחות הרעות שנשבו מאירופה על ידי מפעלי תרגום ויצירה מקורית שהושפעה מאבני היסוד האמנותיות האירופאיות. דוגמה בולטת לכך הוא השיר "אורן" שהוא סוגה שיר הבנוי בתבנית שירית שיסודה בתקופת הרנסנס, כלומר מעוצב על פי הנורמות הפואטיות האירופאיות, אך עם זאת הוא כתוב עברית ותוכנו מבטא את המתח הזה בהיותו מתאר את כאב שתי המולדות והזהות הכפולה ששורשיה נעוצים בשני נופים שונים.

חלקו השני של השיר מתאר את הקוטב השני שבתפיסתה את הגלות. חלק זה פותח במילת הניגוד "אך" המבטאת את השסע הפנימי: "אך בכל זאת אוהב את שדות הגלות". תיאורי הנוף אפופים דוק של רומנטיקה: מלאי צבע וניחוח של טבעיות. התיאור אידילי וניכרים בו עקבות מראות השתייה של הדוברת, בת דמותה של גולדברג עצמה. המרכיב הפיזי של תודעת המקום ותפיסת הנוף הוא משמעותי מאוד בהבניית הזהות של האדם. בשיר זה אנו רואים כיצד כל תפיסת הגלות של הדוברת מושתת על מראות נוף ילדותה. כפל הזהויות והקונפליקט המלווה אותו מובע ביתר שאת בשירה המוכר "אורן" ובחלקים השלישי והרביעי של המחזור "משירי ציון". בשיר "אורן" התיאור מבוסס על חושי הראייה והשמיעה. מראות הנוף מעצבים תודעת מקום של ילדות קסומה בצל אורנים עטופי שלג על רקע שירי הילדות בלשון האם. הזדהותה עם האורנים שאף הם עברו עקירה ושתיילה מחדש בארץ ישראל ועם הציפורים שכמוה חוות מדי שנה את המעבר החד שבין הארצות מאפשרת לה להתנחם ולשאוב כוחות המאפשרים לדוברת לפנות מקום לתהליך חיובי של השתלבות ונטיעה מחדשת בארץ המולדת הלאומית. יחד עם זאת, מסיום השיר עולה כי תחושת האני החצוי, שזהותו מורכבת מסבך שורשים, היא תחושה אימננטית קיומית שלא תחלוף. גם בשירו של אצ"ג "שיר בית אמי" מעמיד הדובר את מקום הולדתו המיוצג

בשיר על ידי נהר הבוג מול ארץ ישראל המיוצגת על ידי נהר הירדן.¹⁷ הוא מתאר את הבית שבו נולדה אמו ובו נולד גם הוא. הבית הוא המקום שנתפס על ידי האדם כבטוח ביותר וכלפיו הוא חש את תחושות הקרבה והחום העזות ביותר. תחושה זו מכונה על ידי הפסיכולוגים הסביבתיים at homeness, כלומר "להיות בבית". אך על הקיר תמונת הצייד היורה בעופות המים הנופלים מתים אל מימי הנהר. שאלתו התמימה לכאורה של הילד הצופה בתמונה: "מה סתם הוא יורה בעופות? [...]" לשם תאוות הרג בלבד הוא יורה הצייד הנוצרי זה שנוצת טווס תקועה לו בכובע מטווס שהרג! "מרמזת על השואה העתידה להתרחש באירופה שבה היהודים ניצודו כחיות מפחדות, נורו ונרצחו כאותם עופות. (תמונה זו דומה מאוד לסצנה בסיפורו של הסופר, ניצול השואה, אהרון אפלפלד "המצוד"). הבית שהוא המרחב המוגן והמגונן כבר טומן בתוכו את פוטנציאל החורבן העתיד לבוא.¹⁸

במארג הנופי שבשירו ניתן לאתר את המרכיבים היוצרים את תודעת המקום של הדובר: הנהר, העץ והבית.

התבנית השירית נבנית באופן בינארי מנוגד: כנגד נהר הבוג הזורם בפולין מתואר נהר הירדן על הקשריו המקראיים, כנגד בית הוריו, המהווה בעבור הדובר עוגן ויסוד קיומי ומאפשר חיבור לרצף המשפחתי, מתואר בית אחר ה"בית" בהא הידיעה, הלא הוא בית המקדש. בית זה מכונה בשיר "דביר".

תמונת המרחב מטשטשת ונבלעת זו בזו כפי שהזהויות מתערבכות בתודעת הדובר. מהלך פואטי זה הוא מהלך מכוון של היוצר ומטרתו להמחיש את התנועה המטלטלת שבין ארץ ישראל לאירופה, בין עבר להווה ובין ביטחון ויציבות לסכנה ולאיום קיומי.

לאחר השואה, ועם קום המדינה, החלה תקופת העליות הגדולות לארץ מאירופה ומארצות צפון אפריקה. היישוב היהודי בארץ עומד בפני אתגר גדול ונשגב של קליטת מאות אלפים של יהודים מארצות שונות ומתרבויות שונות. בעבור העולים מארצות אירופה באותה תקופה נוסף על "כאב שתי המולדות" כאב נוסף. כאב זה הוא כאב אבדן עולם הילדות, אבדן בית ההורים ובני

17 אורי צבי גרינברג, כל כתביו, דן מירון (עורך), כרך ט (תש"י), עמ' 30.

18 על היחס לנצרות בשירת אצ"ג ראו במחקרה של ליליאן דבי-גורי, "היחס לנצרות ולאירופה הנוצרית בשירת גרינברג", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1966.

המשפחה שנספו, ולמעשה אבדן של עולם שלם שהיה ואיננו. לכאב זה מתלווה פעמים רבות ביצירותיהם של הניצולים גם רגש כבד של אשמה על כך שהם ניצלו והותירו את בני משפחתם מאחור ולא יכלו להושיעם.¹⁹

וכך כותב המשורר איתמר יעוז קסט, מי שכאמור טבע את המושג "דו-שורש" בשיר הנקרא אף הוא "דו-שורש": "[...] באמצע הרחוב התל אביבי [...]".

בשיר מוצגות זו מול זו שתי תת-הזהויות המרכיבות יחד את דמותו של הדובר: ההוויה הישראלית המתוארת באמצעות ההליכה ברחוב התל אביבי המהביל ביום קיץ חם לחופו של הים התיכון, ולפתע באחת הוא חוזר אל עיר הולדתו בשל הכאת ניחוחו החזק של פרח הלילך באפו. התודעה מתעוררת מן הגירוי החושי של הריח המציף ומשיב אותו אל זהותו הקודמת, האירופאית ואל כל עולם ילדותו האבודה. בגופו הוא נמצא באמצע העיר, אך בתודעתו הוא שב אל שפת הנהר, אל ריח הלילך ואל צלצול פעמון הכפר. גם כאן אנו רואים כיצד נבנית תודעת המקום האמביוולנטית של הדובר המסיים את שירו במשפט שמייצג יותר מכל את זהותו הכפולה: "יושב זה שנים לחוף הים אך יושב לו לחוף הנהר".

הניסיון של העולה להשתלב ולהתערות בארץ מעוצב בשירו של יעוז-קסט "הבטחה". השיר מוקדש לרעייתו, פרופ' חנה יעוז-קסט, שהיא, כפי שמסופר בשיר, תל אביבית ילידת הארץ. מתוך תחושת התלישות והניכור המועצמת על ידי תיאור המוני האנשים העקורים וזרי הלבוש, צרובי הטראומה הנוראה של השואה המהלכים ברחובות תל אביב, מבקש הדובר להיאחז בנמענת שאותה הוא מכנה "הבטחת שורש בשמלה פרחונית קצרת שרוולים". היא מהווה בעבורו את תמצית השורשיות הישראלית, הצברית המעוגנת והנטועה היטב בעוד הוא חש את תנודת החולות לרגליו כאותה אונייה המטלטלת על הים שמולו. הדימוי הפותח את השיר "כבתצלום מעשה מונטז'": מחציתו אישה ומחציתו שורש עץ בקשתי לגעת בכ ליד מעקה הטיילת שלחוף". היות האישה הוויה שורשית שדרכה מנסה הדובר אף

19 על תחושת האשמה של הניצולים ושל בני הדור השני לשואה נשברו קולמוסים רבים ותופעה זו נחקרה מהיבטים שונים: פסיכולוגיים, היסטוריים, סוציולוגיים ואמנותיים. לעצם דיוננו המתמקד בספרות הדו-שורשית של ניצולי השואה, ראו דן לאור, "השינוי בדימויה של השואה: ההיבט הספרותי", קתדרה 69 (תשרי תשנ"ד), עמ' 160–164; לאה חובב, "דור שני לשואה – תמיד ילווה אותו צל", ספרות ילדים ונוער 27 (2001), עמ' 45–51; איריס מילנר, קרעי עבר: ביוגרפיה, זהות וזיכרון בסיפורת הדור השני, תל-אביב 2003.

הוא להישתל מחדש בתחילת השיר ובסיומו, יוצרים מעין מסגרת פואטית לשיר המבטאת את כמיהתו של הדובר להיות שוב חלק מקולקטיב, להשתלב ויותר מכל להרגיש ביטחון קיומי מתוך אחיזה איתנה באדמה כאותו שורש עץ.

בשירו "שתיקות" מתווספת טראומת השואה וההתמודדות שבעקבותיה, ומעצימה את משבר הזהות של העולים לאחר קום המדינה: "שלושים וחמש שנה גזרה אלם על סיפור הספרות שעל זרועה, המתחיל ב-A למען תוכל להיות את הכאן והעכשיו בצל הים, הבית והילדים".

קטעי חיים ושברי זהות נדחקים אלו מפני אלו. הניצול מכריע במאבק הפנימי המתחולל בתוכו ודוחק הצדה את הזיכרונות הקשים, את הטראומות ואת הסיוטים כדי להתחיל בחיים חדשים בעיקר בעבור הדור הבא ולהעניק ילדות לילדים שהוריהם לא זכו לה.²⁰

בן ציון תומר, משורר ומחזאי ניצול שואה אף הוא, הביע ביצירות שכתב את משבר הזהות הכפולה של ניצולי השואה בניסיונם להתעמת הן עם עברם הקודר הן עם רצונם לפתוח בדף חדש בתוך חברה ילידית שונה כל כך מן המוכר להם.

בשירו "נוסח" עורך הדובר השוואה בינו ובין אביו. השוואה זו המתפרטת לתחומים שונים בחומר וברוח מציגה את הפער הבין-דורי שנפער בין דור האבות המחובר לערכי הרוח והמסורת ובין דור הבנים שהניח מאחוריו את עולם האבות ופנה לנתיבים אחרים. בכך גרם לנתק שתוצאותיו יבואו לידי ביטוי גם בדור השלישי: "בני את שמי לא יחקוק על לוח". החזרה התבניתית על ההשוואה אבי-אני, אבי-אני, יוצרת ריתמוס בשיר המחזק את ההנגדה ואת הפער שנפער בין הדורות.

אזכיר בקצרה שני יוצרים מרכזיים בפרוזה שעסקו בזהות כפולה על רקע השואה: יהודית הנדל מתארת בסיפורה "אנשים אחרים הם" שפורסם ב-1948; את דמותו של רובן שפטל, ניצול שואה, המתגייס דרך הגח"ל (גיוס חוץ לארץ) לצבא במלחמת השחרור. ניסיונו להשתלב בתוך החברה הצברית הלוחמת כושל

20 חוויית והוויית הדו-שורשיות של איתמר יעוז-קסט, שטבע את המושג עומדת במוקד ספריו: סדנה פנימית להיות הדו שרשיות בספרות הישראלית, תל-אביב: כמת יחיד, תשל"ט, וספרו "7 במות יחיד" (לעיל הערה 1).

על רקע זרותו והניכור שהוא חווה.²¹ כותרת הסיפור מתפרשת באופן כפול על פי נקודות המבט השונות של הדמויות בטקסט. שאלת העומק היא מיהו ה"אחר"; האם הניצול בעיני הצבר או שמא הצבר בעיני הניצול?²² אהרון אפלפלד, סופר ידוע שהיה ילד בתקופת השואה וניצל לבדו מכל משפחתו, מציג בספריו את דמות היהודי בתקופת השואה החצוי בין יהדותו המושכחת והמודחקת ובין הצפתה על ידי הגרמנים והמקומיים.²³ בספריו האחרונים של אפלפלד יש הליכה לכיוון חיפוש הזהות היהודית האבודה בתקופת השואה מתוך געגוע, השלמה ואפילו גאווה. התבנית הסיפורית ביצירותיו האחרונות שומרת על הנוכחות המתמדת של ארץ הולדתו על נופיה, צבעיה

21 נורית גרץ, "אני הוא האחר", המיקום ניצול השואה בסיפוריה של יהודית הנדל 'אנשים אחרים הם', בתוך: זיוה בן פורת (עורכת), אדרת לבנימין: ספר זיכרון לבנימין הרשב, א-ב, תל-אביב 1999-2001, עמ' 150-169.

כן ראו את מאמרו המקיף של אבנר הולצמן, "מסלמה של אניה אל הקיום הקדמיים: לתולדות דימויים הספרותיים של הלוחמים העולים", סדן ה, תשס"ב, עמ' 199-232. המאמר סוקר ייצוגים שונים של הלוחמים העולים שנלחמו במלחמת העצמאות מיד עם הגעתם לארץ כאשר רבים מהם נפלו בקרב והיו למעשה "נצר אחרון" למשפחתם שהושמדה בשואה. כיום מתקיים מיום "נצר אחרון" מטעם משרד הביטחון שמנציח לוחמים בודדים אלו.

ראו את מאמרו של ההיסטוריון פרופ' ישראל גוטמן, "תרומת אנשי שארית הפליטה לעצמאות ישראל", באתר המיום "נצר אחרון":

<http://www.izkor.gov.il/Page.aspx?pid=17>

סיפורם הטראגי מהווה דוגמה ייחודית לאיחוד שבדם בין שתי המולדות ובין פרקי החיים בעבר באירופה והחיים החדשים בהווה הארץ-ישראל שנגדעו באבם.

22 יצוין כי התייחסותה של הנדל לשואה בכלל ולניצולי השואה בפרט בשנת קום המדינה בזמן מלחמת העצמאות הייתה חריגה ביותר. הנדל עצמה מספרת באחרית הדבר לקובץ הסיפורים שנקרא כשם סיפוריה, "אנשים אחרים הם", שיצא לאור מחדש בשנת תש"ס (2000), כי בן גוריון העיר לה על כך שבחירה להעמיד במוקד סיפור העוסק במלחמת העצמאות את החייל הניצול ולא את מפקדו הצבר. היא מציינת קוריוז נוסף והוא שהיא התבקשה לערוך שינויים בסיפוריה כדי שיתאימו לרוח התקופה ולעמדות הציבוריות של היישוב בארץ ישראל. הנדל סירבה לעשות זאת.

23 צבי צמרת, "יש לי בתים רבים, שדות ונחלים במחוז ילדותי, אך כדי להגיע אליהם נחויץ לי נמל בית: אפלפלד, בין צ'רנוביץ לירושלים", בתוך: אבידב ליפסקר ואבי שגיא (עורכים), עשרים וארבע קריאות בכתבי אהרון אפלפלד, רמת-גן – ירושלים תשע"א, עמ' 17-29; אזרחי סדרה, "המסע היהודי מבוקובינה לירושלים וחזרה", בתוך: יצחק בן מרדכי, איריס פרוש (עורכים), בין כפור לעשן: מחקרים ביצירתו של אהרון אפלפלד, באר שבע תשנ"ה, עמ' 99-107; גרשון שקד, "רקוויאם לעם היהודי שנהרג", שם, עמ' 15-57.

ואנשיה המקומיים, אך נקודת המבט מאפשרת לעצמה להנכיח גם את היסודות היהודיים והארץ-ישראליים באופן מפורש יותר.

יגאל שוורץ כתב כך על כתיבתו של אפלפלד:

את העולם הרגשי והתודעתי העולה מ"מכוות האור" – כמו גם מכל סיפוריו האחרים של אפלפלד (כולל אלה שעלילתם מתרחשת לפני השואה) – חוצים אפוא שני כוחות סותרים: כוח אחד שעיקרו ההכרח הלא-רצוני והרצון למחוק כל פירור של זיכרון, וכוח שני שעיקרו הניסיון לשמר את פירווי הזיכרון המעטים. שני כוחות אלה מתגלים במין תנועת מטוטלת. לעתים גובר ההכרח או הרצון לשכוח ולעתים גובר ההכרח או הרצון לזכור. כך או כך – המלחמה בין הכוחות ה"אימפריאליסטיים" הללו מתרחשת על כברת ארץ זיכרונית קטנה מאוד.²⁴

